

KUR'AN-I KERİM'DE FEY GELİRLERİ ve DAĞILIMI

*Remzi KAYA**

ÖZET

Kur'an'da yer alan fey terimi, devlet gelirlerinden birini oluşturur. Fakat bu gelirler devlet başkanına verilen bir örtülü ödenek niteliğindedir. "Fey" kelimesi savaş yapılmadan elde edilen ganimeti ifade etmektedir. Devlet Başkanı Kur'an'da belirtilen yerlere istediği gibi dağıtma yetkisine sahiptir. Savaş yapılarak elde edilen gelir veya ganimeti ise, Enfal Suresi 1 ve 41 ayetlerde ifade edilmektedir. Bu makalede fey gelirini ve harcandığı yerlerin değerlendirmesini bulacaksınız.

SUMMARY

The "Fey" Income and its Distribution According to the Quran

The term 'fey' as referred in the Qur'an is one type of income tax. It is a form of 'unrecorded' budget to be dispensed by the head of the State. The word "fey" is here understood in a technical sense, as meaning property abandoned by the enemy or taken from him without a formal war. In that sense it is distinguished from "Anfâl", or spoils, taken after actual fighting about which see viii/1 and 41. In this article, you will find an evaluation of the 'fey' practice.

GİRİŞ

İslâm ilâhi dinlerin ilk ve sonuncusudur.¹ Hz. Peygambere verilen Kur'an-ı Kerim, bütün kitapların toplamı niteliğindedir. Yüce Allah,

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fak. K. Kerim Ö.Ü

insanların fayda ve zararına olan gerekli bilgileri onda toplamıştır. İçeriğinde bir tutarsızlık söz konusu değildir.² Daha önce gönderilen kitapları asılları itibariyle tasdik ettiği gibi,³ önceki ilâhi kitaplar da Hz. Peygamber ve Kur'an'ın geleceğini haber vermişlerdir.⁴ Çünkü peygamberlere verilen kitapların hepsi aynı kaynaktan gelmektedir. Kur'an ve onun tefsiri niteliğindeki hadisler, dünya ve ahiretle ilgili konulara geniş yer verirler.⁵ Tavsiyelerine uyulduğu takdirde, insanlığın maddî ve manevî konulardaki sıkıntılarının giderilmesinde yardımcı olur. Bu iki kaynak, insanlığın faydasına içerdiği birçok konuların yanında, devlet gelir ve giderlerine de işaret etmektedir. Bu gelirler; Müslim ve Gayr-i Müslimlerden alınmaları açısından ikiye ayrılır. Müslümanlardan alınanlar, zekat,⁶ oşür,⁷ Maden gelirleri⁸ ve devletin koyduğu vergilerdir. Gayri Müslimlerden elde edilen vergiler ise, cizye,⁹ fidiye,¹⁰ ganimetler,¹¹ haraç,¹² gümrük gelirleri, diğer gelirler¹³ ve zaruri hallerde konulan vergilerdir. Burada üzerinde durulması gereken başka bir gelir kaynağı, Hz. Peygamberin inisiyatifine bırakılan ve devletin önemli bir gelir kaynağı olan "fey"dir.¹⁴ Bu çalışmamızı, Kur'an'da yer alan "fey" gelirlerine ayıracağız.¹⁵

A. FEY ve ANLAMLARI

1-Lügat Olarak Tanımı

Fey kelimesi mastar olup, sözlükte geri dönmek, şekil değiştirmek ve çevirmek anlamlarına gelir. İsim olarak, gölge, bir yerden diğer yere dönme, güneşin gölgeyi değiştirmesi, ganimet, tevbe, taife manalarına

¹ Kur'an-ı Kerim, Rum, 30/30; Mâide, 5/3.

² Bk. Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/82; Bakara, 2/2; Al-i İmrân, 3/7; Hud, 11/1,35; Râ'd, 13/1.

³ Bk. Kur'an-ı Kerim, Yûnus, 10/37.

⁴ Bk. Kur'an-ı Kerim, Şuarâ, 26/196-197. Tefsirleri için bk. Taberi, Tefsir, XIX/113; Râzî, Tefsir, XXIV/165; Kurtubî, Tefsir, XIII/138.

⁵ Bk. Kur'an-ı Kerim, Nisâ, 4/105; Mâide, 5/48; En'am, 6/115,151-153

⁶ Bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/43,83; Mâide, 55; Tevbe, 9/60,71.

⁷ Bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/267; En'am, 6/141; Ebû Yusuf, Kitabu'l-Haraç, s. 75.

⁸ Bk. Serahsî, Mepssut, X/52,136; Tecrid, V/316-318; Yeniçeri, Celal, İslâm'da Devlet Bütçesi, 183;

⁹ Bk. Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 9/29.

¹⁰ Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/67-69; 47/ 4; Tuğ, Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ank. 1963, s. 100.

¹¹ Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/1, 5, 41, 69.

¹² Bk. Ebû Yusuf, Kitabu'l-Haraç, 25-45;Kâsânî, Bedâiyu's-Sanâi' Beyrut 1982, II/62; Tuğ, Salih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ank. 1963, s. 85-91.

¹³ Bunlar varisleri olmayan kişilerin bıraktıkları mallardır. Böyle mallar hazineye kalmaktadır.

¹⁴ Bk. Kur'an-ı Kerim, Haşr, 59/6-8.

¹⁵ Kur'an'da Fey ve dalımı ismini verdiğimiz araştırmamızda Kur'an baz alınarak, kelimenin kıraat açısından tahlili ve müfessirlerin yorumlarına öncelik verilecektir.

geldiği gözlenir.¹⁶ Lügat kitaplarında isim ve mastar olarak kullanımına ait pek çok örnek verilmektedir. Bununla birlikte, kelimenin **ganimet** ve **haracı** ifade etmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fiil şekliyle Hucûrat Suresi'nde "rucû etmek", "geri dönmek" için kullanılmıştır.¹⁷

Kur'ân'da kullanılış itibariyle, değişmek, çekilmek anlamlarıyla birlikte, ifâl babına nakledildiğinde döndürmeyi ifade eder. "Efâe" fiil şekliyle Haşr Suresi'nde ve Ahzap Suresi'nde geçmektedir.¹⁸ Yüce Allah Ahzap Suresi'nde şöyle buyurur. "*Ey Peygamber, mehirlerini verdiği eşlerini, Allah'ın sana fey olarak verdiği (ganimet) cariyeleri, amcanın, halalarının, dayının ve teyzenin seninle beraber göç eden kızlarını helal kıldık.*"¹⁹ Buraya aldığımız ayete dikkat edilirse, fey kelimesi ganimet anlamında kullanıldığı anlaşılır. Buna göre, Kur'ân'da geri dönmek, vazgeçmek,²⁰ ganimet olarak vermek²¹ ve gölgenin secde ederek dönmesi²² gibi anlamlara geldiği görülür. Söz konusu kelime, hadislerde de benzer anlamlarda kullanıldığı gözlenmektedir.²³ Öte yandan, kelimeyi kıraat açısından araştırdığımızda, manayı etkileyecek bir değişikliğin olmadığı anlaşılır.²⁴

2-Terim Olarak Tanımı

Alimler arasında fey kelimesinin bir birine yakın tanımları yapılmaktadır. Bu tanımlara göre fey: Gayr-i Müslimlerden savaşılmadan elde edilen mallardır.²⁵ Elde edilmesinde şiddet ve zorluk bulunmayan şeylerdir.²⁶ Şer'an, düşman ülkenin mallarından Müslümanlara dönen ganimet ve haraçlardır.²⁷ Harp, hile, baskın ve öldürme olmaksızın, Gayr-i Müslimlerden alınan mallar feydir.²⁸ Allah'ın, savaş yapılmadan Gayr-i Müslimlerin mallarından Müslümanlara verdiği nimetlere denir.²⁹ Fey, Yüce

¹⁶ Bk. Râgıp, Müfredât, 585; İbn Manzur, Lisânü'l-Arap, I/124-126; ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, I/99-100; Mu'cemu'l-Arabi'l-Eszâsi, s. 958; Elmalılı, Tefsir, VII/483.

¹⁷ Bk. Kur'ân-ı Kerim, Hucûrât, 49/9.

¹⁸ Bk. Kur'ân-ı Kerim, Haşr 59/6-7.

¹⁹ Kur'ân-ı Kerim, Ahzap, 33/50.

²⁰ Bk. Bakara, 2/226; Hucûrât, 49/9.

²¹ Kur'ân-ı Kerim, Ahzap, 33/50; Haşr, 59/6,7.

²² Bk. Kur'ân-ı Kerim, Nahl, 16/45.

²³ Wensinck, el-Mu'cem, "fy" md.

²⁴ Bk. Muhammed b. El-Cezerî, en-Neşr Fî Kıraati'n-Neşr, (I-II) II/386; Pâlavî, Zübdetü'l-İrfân, s. 134; Muhammad Huseyin, el-Mühezzep fî Kıraati'l-Aşr. (I-II) II/281.

²⁵ Kurtubî, Tefsir, XVIII/14; İbn Kesir, VIII/90.

²⁶ Elmalılı, Tefsir, VII/485.

²⁷ Elmalılı, Tefsir, VII/485.

²⁸ Mavardî, Ahkâmu's-Sultâniye, Kuveyt 1989, s. 161.

²⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, Ta'rîfât, s. 113.

Allah'ın İslâm'a muhaliflerin mallarından sürgün, cizye veya başka yollarla anlaşıma yapılarak verdiği nimetlerdir.³⁰

Fey kelimesinin terim anlamıyla lügat anlamları arasında ilgi kuranlar da olmaktadır. Meselâ; Kudame b. Cafer, savaşla ele geçen düşman topraklarının onlara bırakılması sonucunda, gelirlerinden haraç alınmasına fey denilmesini, "her sene bu toplanan malların Müslümanlara rucû" etti şeklinde yorumlamakta ve bunlara fey denileceğini ileri sürmektedir.³¹ Ayrıca, nankörlüklerinden dolayı, inanmayan insanların mallarının Müslümanlara dönmesi ve dünya malının gölgeye benzetilerek, belirli bir süre sonra yok olma ihtimali, bu malları lügat anlamından hareketle, fey olarak değerlendirilmesine vesile olmuştur. Buna ilaveten fıkıhçılar arasında, Müslüman ülkenin vatandaşı olmayan yabancı tüccarlardan alınan gümrük vergilerini, fey kapsamına dahil edenler olmaktadır.³² İmam Şafii (ö.204/819), varisi olmaması sebebiyle hazineye intikal eden zimmilerin mallarını fey kapsamına alır.³³ Ebû Yusuf (ö.182/798)'a göre ise, toprak mahsullerinden alınan vergi fey'dir.³⁴ Fey'in geniş bir tanımını da Ebû Ubeyd yapmaktadır. Ona göre, Gayr-i Müslimlerin verdiği cizye, savaşla elde edilen toprakların haracı, zimmîlerin mallarından alınan yirmide bir öşür, onlardan alınan onda bir oranındaki ticaret vergisi, fey olarak değerlendirilir.³⁵

Yukarıdaki tanımlardan hareketle, Kur'ân'da yer verilen fey gelirleri önemli bir yeri oluşturur. Bu tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla, İslâm'da devlet gelirleri arasında bulunan ganimet, haraç ve cizyenin feyle ilgisi bulunmaktadır. Bunlardan her birinin harcanacağı yerler belirlidir. Bununla birlikte, gelirlerin dağılımı konusunda bizi ilgilendirecek asıl konu fey - ganimet ilişkisidir. Zira bunlardan her birinin harcanması gereken yerler bir birine yakındır. Aralarındaki farkın tespit edilmesi, Kur'ân açısından fey nedir? Kimlere verilir veya verilmez? sorularının cevaplanması gerekmektedir.³⁶

3- Fey Ganimet İlişkisi.

Kur'ân-ı Kerim'de fey ve ganimet farklı ayetlerde ele alınmaktadır.

a) Ganimet

³⁰ Asım Köksal, İslâm Tarihi, IV/98.

³¹ Fayda, Mustafa, Hz. Ömer ve Fey, İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, 1982, V, Ankara, s.195.

³² Geniş bilgi için bk. Şafii, Üm, IV/138-140; Celal Yeniceri, İslâm'da Devlet Bütçesi, İst. 1984, s.235.

³³ Şafii, Üm, IV/140. Farklı görüşler ile ilgili bk. Abdülcelil el-Merginânî, el-Hidâye, (I-IV) II/145

³⁴ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Haraç, s. 25.

³⁵ Ebû Ubeyd ed-Dubeysî, el-Emvâl, Bağdat 1973, s. 25; Bk. Fayda, Hz. Ömer ve Fey, s. 199-200.

³⁶ Fey ve dağılımı konusuna Kur'ân'la ilgili kaynaklara yer verilmekle birlikte, diğer kaynaklardan da makale çerçevesinde istifade edilecektir.

“Sana savaş ganimetlerinden soruyorlar: De ki: ‘ganimetler Allah ve Resulünündür’. Siz inanan insanlar iseniz, Allah’tan korkun. Aranızı düzeltin. Allah ve Resulüne itaat edin.”³⁷ “Eğer Allah’a ve iki topluluğun karşılaştığı furkan gün(ün)de kulumuza indirdiğimize inanmış iseniz biliniz ki, ganimet aldığınız şeylerden beşte biri, Allah’a, Resulüne, akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir. Allah her şeye kadirdir.”³⁸

b) Fey

Kur’ân’da ganimetlerle ilgili bu hükümlere yer verilirken, fey hakkında ayrı bilgilere işaret edilmektedir.

“Allah’ın köylerin halkından, Rasulüne verdiği fey, Allah’a, Rasulüne, akrabalığı bulunanlara, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir.”³⁹

Yukarıya alınan ganimet ve fay ile ilgili ayetler, Fey ve ganimetlerin statüsünü ortaya koymaktadır. Kelime olarak ganimet ve fey’in benzer anlama geldiği anlaşılır.⁴⁰ Durum böyle olmakla birlikte, fey ve ganimetin farklı şeyler olduğu, bunların taksiminde de bazı ufak farklılıklar bulunduğu dikkati çeker. Örneğin, ganimet beş parçaya bölünmektedir. Bunlardan biri peygamberin emrine verildiği, diğerlerinin savaşa katılanlar arasında taksim edileceği zikredilir. Fey’in durumu ise, Yüce Allah tarafından şu ayetiyle açıklanmaktadır.

“Allah’ın, onlardan peygamberine verdiği fey’e gelince, siz onu elde etmek için ne at, ne de deve sürmediniz. Fakat Allah, Peygamberini dilediği kimselerin üzerine hakim kılmaktadır. Allah her şeye kadirdir.”⁴¹

Medine döneminde Bedir Gazasından sonra nazil olan Enfal Suresi 1. ayette nefl (çoğulu enfal) kelimesi kullanılarak ganimetlerin Allah ve Resulüne ait olduğu açıklanmış,⁴² daha sonra ganimetlerin verileceği yerler 41. ayetle belirtilmiştir. Başka bir olay, Nadir oğullarının bölgeden sürülmesi ve savaşız olarak mallarının ele geçirilmesinden sonra nazil olan, Haşr Suresi 6-10. ayetleridir. Bu ayetlerde fey gelirleri açıklanmaktadır. Fey, Enfal Suresinde yer alan ayetlere göre, kısmen farklı hükümler içerir.⁴³

³⁷ Kur’ân-ı Kerim, Enfal, 8/1. Ayette yer alan enfal, nefl kelimesinin çoğuludur. Ganimet anlamına gelmektedir. Bedir savaşından sonra ganimetlerin taksimiyle ilgili soru sorulması üzerine nazil olur. Bk. Zemaşşerî, Tefsir, I/112.

³⁸ Kur’ân-ı Kerim, Enfal, 8/41.

³⁹ Kur’ân-ı Kerim, Haşr, 59/7.

⁴⁰ Bk; Seyyid şerif Cürçânî, Ta’rifât, s.113; Râgıp, Müfredat, s. 766.

⁴¹ Kur’ân-ı kerim, Haşr, 59/6. Bk. İbn Hişam Sire, III/203.

⁴² Bk. Vahidî, s. 132-133.

⁴³ Surenin Nüzülüyle ilgili bk. Vâhidî, s. 236.

Kaynaklarda yer alan nakillerde, fey ve ganimetin birleştigi ve ayrıldığı noktalar bulunmaktadır.

Ganimet; Allah'ın dinini yükseltmek için asker gücüyle savaş sonrası elde edilen malların adıdır. Bu malların beşte biri ayrıldıktan sonra kalanların gaziler arasında taksim edilmesi gerekir.⁴⁴ Bu taksimde, fakir zengin farkı gözetilmez. Savaşa katılan her insana verilir.

Fey; Gayr-i Müslimlerin malları, sürgün, cizye veya anlaşma yapılarak elde edilen devlet gelirleri şekliyle tanımı yapılmaktadır. Ganimetin fey'den, nefl'inde ganimetten daha hususi olduğu nakledilir.⁴⁵ Fey'in kapsamı ise daha geniş olduğu anlaşılır.

Alûsî (ö.1270/1854) konuya ayrı bir önem kazandırmaktadır. O'na göre savaş devam ederken, düşman ülkelerden alınanlar ganimettir. Bunun hükmü Tevbe Suresi 29. ayetle belirtilmiştir. Fey ise savaş bitip, o belde Müslümanların eline geçtikten sonra Gayr-i Müslimlerden alınanlardır.⁴⁶ Elmalılı da, fey ve ganimeti, fey; barış yoluyla savaşmadan elde edilenler, ganimet ise, savaştan sonra ele geçen mallar olarak değerlendirir.⁴⁷

Kitabu'l Haraç müellifi, konuyla ilgili görüşlerini ganimetin tanımını yaparak ortaya koyar. O, Enfal Suresi 41. ayeti zikrettikten sonra görüşlerini şöyle belirtir. Ganimet; şirk ehlinin askerlerinden, Müslümanların elde ettikleri her türlü meta, silah ve hayvan gibi şeylerdir.⁴⁸ Bu tanıma göre, taşınabilen mallar ganimet kapsamına alınmakta, topraklar bunların dışında tutulmaktadır. Fey'in tanımı yapılırken de; "...Haraç, yani araziden alınan vergidir. Çünkü Allah Kur'ân'da "Allah'ın, memleketlerin ahalisinden alıp Peygamberine verdiği fey'i..." şeklinde açıklamaktadır.⁴⁹ Fey'i haraç olarak değerlendiren Ebû Yusuf, haracı da savaş neticesinde, Sevad arazisi ve diğer yerlerden elde edilen topraklar şeklinde açıklar.⁵⁰ Ebû Yusuf'un açıklamalarında görüldüğü gibi, taşınabilir malların ganimet, diğerlerin fey kapsamına alındığı anlaşılır.⁵¹

Yukarıya aldığımız değişik görüş ve yorumlardan sonra fey ve ganimetle ilgili nakilleri aşağıdaki şekilde netleştirmemiz mümkündür.

c) Benzer Yönleri

⁴⁴ Seyyid Şerif Cürcânî, Ta'rifat, s. 108; Köksal, İslâm Tarihi, IV/98.

⁴⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, Ta'rifat, s. 113.

⁴⁶ Alusî, Tefsir, IX/32; XXVIII/46; Elmalılı, VII/485. Mustafa Fayda, Hz. Ömer Ve Fey. S. 198.

⁴⁷ Elmalılı, VII/486-487

⁴⁸ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Haraç, s. 19.

⁴⁹ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Haraç, s. 25.

⁵⁰ Bk. Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Haraç, s. 30.

⁵¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Ebû Yusuf, a.g.e., s. 25-35.

1) Her ikisi de gayr-i Müslimlerden alınır. 2) Beşte birinin harcanacağı yerler ikisinde de aynıdır. Taşınır mallar dışında kalanların taksimi farklı olabilmektedir. 3) Ganimet zengin fakir ayrımı yapılmadan savaşa katılanlar arasında taksim edilir. 4) Fey ve ganimet gelirlerinden Gayr-i Müslimlerden ihtiyaç sahibi olanlara da verilebilir.

d) Farklı Yönleri

1) Fey savaş yapılmadan, ganimet ise savaş neticesinde ele geçen mallardır. 2) Ganimetin beşte dördünün harcanacağı yerler ile fey'in harcanacağı yerler farklıdır.⁵² 3) Fey'in dağılımında devlet başkanının inisiyatifi bulunmaktadır. 4) Fey, fakir halkın hakkıdır. Zenginlere fey gelirlerinden verilmesi uygun bulunmaz.

B. FEY GELİRLERİNİN DAĞILIMI

Kur'an'ın içeriği belirli bir konuda odaklanmış değildir. İnsanların maddi ve manevi ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte indirilmiştir. Yaratılıştan⁵³ imana,⁵⁴ hukuktan⁵⁵ ekonomiyeye⁵⁶ ve ahirette verilecek hesaba⁵⁷ kadar hiçbir şey noksan bırakılmadan insanlığın bilgisine sunulmuştur. Bu durum En'âm Suresi 59. ayette özet olarak ifade edilmektedir. Söz konusu ayet kullar için gerekli bilgilerin gönderilen vahiyde yer aldığını hatırlatır. Bu ayetler arasında, insanlığın maddi ihtiyaçlarını karşılayacak, gelir ve giderlerini konu edinenler, önemini her zaman korumaktadır.

İslâm'da devlet gelirlerini Müslim ve Gayr-i Müslimlerden alınanlar olmak üzere ikiye ayırmıştık. Bunları zekat, fey ve ganimet olarak sıralamamız da mümkündür. Zekat gelirin, ilk olarak Mekke döneminde nazil olan ayetlerde işaret edildiği gözlenmektedir. İnfak,⁵⁸ hak⁵⁹ ve zekat⁶⁰ konuları Mekke döneminde nazil olmuştur.⁶¹ Yüce Allah bu ayetlerdeki ifadeleriyle, inananları imandan sonra mali konularda da bir birine bağlamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de gerçek iyiliğin tanımı yapılırken, inançla birlikte, fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine yapılan yardım, namazı gereği gibi kılma ve

⁵² Konuyla ilgili bk. Mavardî, Ahkâmü's-Sultâniye, Kuveyt 1989, s. 161.

⁵³ Bk. Kur'an-ı Kerim, En'âm, 6/102; Bakara, 2/28,258; Rum, 30/8.

⁵⁴ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/3,177,285; Enâm, 6/59; Al-i İmran, 3/16-17;

⁵⁵ Kur'an-ı Kerim, 42/13,21; Câsiye, 45/18; Hacc, 22/67; Nisâ, 4/105.

⁵⁶ Kur'an-ı Kerim, En'âm, 6/141; Furkân, 25/67; Bakara, 2/264,268

⁵⁷ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/4,46; Al-i İmrân, 9,25; En'âm, 6/113.

⁵⁸ Bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/267,3; Mü'minun, 23/60.

⁵⁹ Bk. Kur'an-ı Kerim, Meâric, 70/19-20.

⁶⁰ Bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/177.

⁶¹ Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/966-967.

zekatı verme ifade edilir.⁶² Bununla birlikte, sevap kazanmak için vermeyi teşvik eden ayetler de bulunur.⁶³

Kur'ân ayetlerinde dikkati çeken husus, kulların Allah'a karşı sorumlu olduğu ibadetler (Namaz) ile insanlara karşı olan vazifelerin (vergilerin) beraber zikredilmiş olmasıdır.

*“Namazlarını dost doğru kılan, zekat vergilerini ödeyen ve iyiliği emredenler, kötülükten vazgeçirmeye çalışırlar. Bütün işlerin sonu Allah'a aittir.”*⁶⁴

Hacc Suresindeki bu ayet, nüzül sırası itibarıyla 103. sıradadır.⁶⁵ Öte yandan, iniş sırası itibarıyla 113 ve Kur'ân'daki sıra itibarıyla de 9. sırada olan Tevbe Suresi, İslâm'ın gelir ve giderlerini tanzim eden ayetleri bulundurması açısından önemlidir. Bu Surede Müslümanlardan alınacak zekat vergileri 103-104. ayetlerde ifade edilir. Bu toplanan vergilerin kimlere verilmesi gerektiği ise, 60. ayette belirtilir. Zekat olarak toplanan vergilerde esas olan, ayette işaret edilen yerlere verilmesidir.⁶⁶ İslâm'ın buradaki hedefi, insanlar arasında maddi geliri belirli ölçülerde dengeleyerek, sosyal refahı sağlamak ve zengin fakir arasında manevi bir köprü kurmaktır. Bu insanların bir biriyle mükemmel bir kaynaşmasıdır. Böyle bir davranış iyiliğin temelini oluşturmakta, kıskanmayı ortadan kaldırmaktadır.⁶⁷

Kur'ân'da Müslümanların dışında kalan Gayr-i Müslimlerden alınan vergiler fey ve ganimet kapsamında toplanır.⁶⁸ Bu vergilerin statüsü, Hz. Peygamberin inisiyatifine bırakılmıştır. Böylelikle, belirli bir kesimin elinde servetin toplanmasının sakıncaları hatırlatılmaktadır. Allah'ın bu emriyle gelirler geniş halk kitlelerine ulaştırılıp, gelir gider dengesinin sağlanması hedeflenmektedir. Bu bakımdan, fey gelirleri ve dağıtılması halkın gelir düzeyini dengede tutması açısından önem taşır.⁶⁹

1) Hz. Peygamber Zamanında Fey Gelirleri ve Dağılımı

İslâm'ın üzerinde durduğu önemli noktalardan biri, gelir ve giderlerin bütün insanların refahını temin edecek şekilde tanzim edilmiş olmasıdır. İslâm'dan önce Araplar arasında böyle bir dengenin gözetilmediği

⁶² Bk. Kur'ân-ı Kerim, Bakara, 2/177.

⁶³ Bk. Kur'ân-ı Kerim, Bakara, 2/261, 267.

⁶⁴ Kur'ân-ı Kerim, Hacc, 22/41.

⁶⁵ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, II/966.

⁶⁶ Zekat gelirlerinin verileceği yerlerle ilgili bk. Yunus Vehbi Yavuz, İslam'da Zekat Müessesesi, İst. 1975. s. 307-377.

⁶⁷ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Yunus Vehbi Yavuz, A.g.e.

⁶⁸ Bk. Kur'ân-ı Kerim, Enfal, 8/1,41, Haşr, 59/7.

⁶⁹ İslam'da devlet gelirleriyle ilgili olarak bk. Hamidullah, İslâm Pey. II/968-971; Salih Tuğ, İslâm Vergi Hukukunun ortaya Çıkışı, s. 3540.

bilinmektedir. Cahil Araplar arasında savaştan elde edilen ganimetlerin dörtte biri yönetici konumundaki kişiye, geri kalanlar da başkanın istediği şekilde dağıtıldığı nakledilmektedir.⁷⁰ Buna ilaveten, İslâm öncesi uygulamalarda ganimet malları helal kılınmamıştı.⁷¹ İslâm, Gayr-i Müslimlerden ganimet olarak alınanları Hz. peygamber⁷² ve İnananlara helal kılarken,⁷³ nimetlerin dağıtılmasındaki dengeye büyük özen gösterir. Hz. Peygamberin fey kapsamına giren uygulamalarında bir esneklik görülmektedir.⁷⁴ Bu esnekliği yapılan uygulamalardan öğrenmekteyiz.

H. Peygamberin konuyla ilgili ilk uygulamaları Bedir savaşında elde edilen ganimetlerin taksiminde olur. Savaşta Müşriklerin yenilmesinden sonra Müslümanlar arasında elde edilen ganimetlerin taksimiyle ilgili farklı görüşler belirir. Bunun neticesinde, ganimetlerin Allah ve Resulüne ait olduğunu bildiren ayet nazil olur.⁷⁵ Söz konusu ayette, ganimetlerin dağıtılmasında Hz. Peygamberin yetkili olduğu ifade edilir. Daha sonra kimlere verilmesi gerektiği ile ilgili ayrıntılı hükümleri içeren 41.ayet nazil olur.⁷⁶ Enfal Suresi'ndeki bu ayete göre, ganimetler beşe bölünür. Bir hissesi Hz. Peygambere, geri kalanlar savaşa katılanlara dağıtılır. Hz. Peygamber için ayrılan bir parça beşe bölünerek, O'nun akrabalarına,⁷⁷ yetimlere, miskinlere⁷⁸ ve yolculardan ihtiyaç sahibi olanlara verilir. Konuyla ilgili Hz. Peygamberin hadisi ayetleri tefsir etmektedir.

“Allah'ın size verdiği ganimetten bana ancak beşte bir vardır. O beşte bir de yine size verilir. Yani sizin yararınıza sarf edilir.”⁷⁹ Hz. Peygamber Bedir savaşından sonra elde edilen ganimetleri savaşa katılanlar arasında eşit olarak dağıtmıştı.⁸⁰ Kendileri ise, harbe iştirak edenlerle birlikte eşit şekilde ganimet almıştı.⁸¹ Savaşa katılanlar arasında zengin fakir ayrımı

⁷⁰ Kurtubî, XVIII/16-17; Zemaşerî, Tefsir, IV/81; Kâdı Beydâvî, II/481; Emiroğlu, Tahsin, Esbâbü'n-Nüzûl, XII/155.

⁷¹ Bk. Müslim, Cihâd, 2; Dârimi Siyer, 92; Hanbel, II/252; Râzi, Tefsir, XV/114.

⁷² Bk. Buhari, Teyemmüm, 1; Salah, 56; Müslim, Mesâcid, 3.

⁷³ Bk. Buhari Hams, 8; Hanbel, V/248.

⁷⁴ Kur'an'da toprakların tanzimiyle ilgili fey ve ganimet ayetlerinin dışında açık bir hüküm bulunmamakta, bu uygulamaları Hz. Peygamber ve Halifelerin uygulamalarından öğrenmekteyiz. Konuyla ilgili geniş bilgi için Bk Ali Şafak, İslam Arazi Hukuku. İst. 1977.

⁷⁵ Vahidi, es-Babü'n-Nüzûl, s. 132; İbn Hişam, Sire, II/322; Razi, Tefsir, XV/165.

⁷⁶ Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/41; Râzi, Tefsir, XV/165.

⁷⁷ Hz. Peygamberin akrabaları Haşim Oğulları ve Muttalip Oğulları kabul edilir. Bk. Râzi, Tefsir, XV/165; Elmalılı, Tefsir, VII/491.

⁷⁸ Miskin, Hz. Ömer'e göre fakir Müslümanların yoksullarına, miskin ise, Gayr-i Müslimlerin fakirlerine denilmektedir. Bk. İslâm, Pey. II/971; Farklı anlamlar için bk: Şevkânî, Fethu'l-Kadir, II/357; Tecrid, V/323-325.

⁷⁹ Ebû Davud, Cihâd, 121, 149; Ahmed b. Hambel, Müsned, IV/128; V/316.

⁸⁰ İbn Hişam, Sire, II/322; Köksal, İslâm tarihi, II/166-167.

⁸¹ Muhammed, Hamidulla, İslam Pey, II/982.

yaılmamıştı. Zayıfların daha az alması gerekir şeklindeki itirazlara, “Siz onların yüzünden rızıklandırılıyorsunuz.”⁸² cevabını vermişlerdir.

Hz. Peygamber, Medine’ye hicretinde hazırladığı kurucu yasada gelir ve giderler yer almıştı. Buna göre, kabileler kendi içlerinde bazı ödemelere iştirak edeceklerdi. Ayrıca, inananları ilgilendiren 12. maddeye göre, bir birlerine yardımda bulunacaklar, fidye ve diyeti makul ölçülere göre ödeyeceklerdi. Üçüncü maddeden on ikinciye kadar olan maddeler gereğince; a) Mali sıkıntı içinde olanlar kurtarılacak. b) Esirlerin fidyesi ödenecek. c) Diyetler hak sahiplerine verilecekti. Yasanın 24,37 ve 38. maddelerinde de Müslim ve Gayr-i Müslimlerin harp masraflarına iştirak edecekleri belirtilmektedir.⁸³

Hz. Peygamber’in katıldığı Uhud savaşında Yahudi kabilelerinden Nâdir Oğulları Müşriklerle işbirliği yapmış,⁸⁴ bununla da kalmayarak, Hz. Peygamberi öldürmek için plan kurmuşlardı.⁸⁵ Bunun üzerine, Haşr Suresi nazil olur.⁸⁶ Hicretin IV. yılında meydana gelen bu olayda, Hz. Peygamber ile Nadir Oğulları arasında yanlarına taşıyabilecekleri eşyaları almak, silahlarını bırakmak şartıyla anlaşma yapılır. Bu anlaşma gereği onlar toprak ve silahlarını geride bırakmışlardı.⁸⁷ Yahudilerden elli zırh, elli adet miğfer, 340 kılıç kalmıştı. Bu mallar, Hz. Peygambere fey olarak verilmişti. O toprakları ihtiyacı için ektirmiş, yıllık ihtiyaçlarını karşılamış, artanı ile at ve savaş gereksinmelerini temin etmişti.⁸⁸

Haşr Suresi 6. ayette, Allah’ın Peygamberine fey olarak verdiği şeyler için Müslümanların at ve deve koşturmadıkları haber verilmektedir. Hz. Peygamber’in de bunları, Kur’ân’ın haber verdiği şekilde harcadığı, artanları devletin giderleri için kullandığı nakledilir.⁸⁹ Bu topraklar ganimet gibi taksim edilmemişti. Zira, bunlarla Bedirde olduğu gibi savaş olmamış, Haşr Suresi’ndeki hükümler bunun üzerine nazil olmuştu. Böylece, ganimet hakkında nazil olan Enfal Suresi 1. ve 41. ayetleriyle, Benî Nadir hakkında inmiş olan fey’le ilgili hükümler arasındaki fark ortaya çıkmış olmaktadır. Ganimetlerde zengin fakir ayrımı yapılmadan savaşa katılanlar arasında dağıtılırken, Fey’in ihtiyaç sahiplerine ait olduğu anlaşılır.⁹⁰ Hz.

⁸² Buhâri, Siyer, 56/76. (III/225)

⁸³ Bk. Hamidullah, el-Vesâik, s. 61; İslâm Peygamberi, I/202-209, p. 358. Ahmed b. Hanbel, II/141,210; No, 6904,7012; Yeniceri, s.35.

⁸⁴ Bk. Beyhakî, Sünen, 9/200; Köksal, IV/74

⁸⁵ Köksal, İslâm Tarihi, IV/76.

⁸⁶ Vâhidî, Esbâbu’n-Nüzûl, s.236-237.

⁸⁷ İbn Sâd, Tabakat,II/58.

⁸⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, Müsned, I/25,48; İbn Kesir, VIII/60; Köksal, İslâm Tarihi, IV/96.

⁸⁹ Köksal, İslâm Tarihi, IV/96; Fayda, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, XII/511.

⁹⁰ Hz. Peygamberin bunları ihtiyaca göre evliye iki, bekara bir hisse verdiği nakledilir. Bk.Ebü Davud, Harac, 14; Canan, Hadis Külliyyatı, IV/146.

Peygamberin uygulamaları, sulh yoluyla elde edilen toprak ve diğer malların dağıtılmasında esnek davranıldığı, bunları ihtiyaç sahipleri ve devletin zaruri ihtiyaçları için harcandığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.⁹¹

Hz. Peygamberin diğer bir uygulaması Hicri V. Yılda Kurayza Oğullarından alınan ganimetlerin taksiminde olmuştur. Söz konusu kabile, Müslümanlarla yaptığı anlaşmayı bozarak, Hendek savaşında Müşriklerle işbirliği yapar. Bunun üzerine Medine'deki kaleleri kuşatılmış, neticede bütün toprakları Müslümanların eline geçmişti. Hz. Peygamber onların topraklarını ganimet kabul ederek, beşte birini ayırdıktan sonra savaşa katılanlara taksim etmişti. Böylece elde edilen mallar ganimet statüsüne göre dağıtılmış oldu.⁹²

Hz. Peygamber Bedir, Nadir oğulları ve Beni Kurayza kabilelerinden aldığı mallara uyguladığı statüden farklı bir uygulamayı Hayber Yahudilerinden ele edilen mallara yapar. Hayber'de yapılan savaş kaybeden Yahudiler, mal ve topraklarını vererek teslim olurlar. Bunun üzerine, onlarla bir anlaşma yapılarak alınan topraklar işletmek üzere kendilerine bırakılır. Bu anlaşma gereği, elde ettikleri gelirlerin yarısını Medine'ye göndereceklerdir.⁹³ Burada dikkati çeken husus, Hayber'den elde edilen toprakların yarı gelirlerini göndermek şartıyla kendilerine bırakılmış olmasıdır. Onlar bu malların sahipleri değildir. Ortaklık usulüyle işletmekle görevlidirler. Adı geçen yerlerin geliri bütün Müslümanların hizmetine sunulmaktadır. Hz. Peygamber her sene Abdullah b. Revaha'yı gönderir, elde edilen mahsulün yarısını Medine'ye getirtirdi. Bu gelirlerin beşte biri ayrılıp geri kalanlar bütün Müslümanların hizmetine sunulurdu.⁹⁴ Bu uygulama, Hz. Ömer'in onları Hayber'den çıkarıncaya ve toprakları hissesi olanlara dağıtıncaya kadar devam eder.⁹⁵

Hz. Peygamber zamanında üzerinde durulması gereken diğer bir olay da, Mekke'nin fethinde uygulanan statüdür. Hicretin sekizinci yılında Mekke fethedilir. Bu fetihden sonra orada yaşayan halkın mallarına ve topraklarına ganimet ve fey hükmü uygulanmayıp, herkes hür kabul edilmişti.⁹⁶ Hz. Peygamber, Benî Kurayza, Hayber ve Vâdi'l-Kura

⁹¹ Geniş bilgi için Bk. Şafii, Üm, IV/138-143; Taberi, Tefsir, XXVIII/18; Salih Tuğ, İslâm'da Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 89; Hamidullah, İslâm'da Devlet İdaresi, 196-196; Maverdi, s.161; Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimlerin Durumu, s. 21.

⁹² Geniş bilgi için bk. İbn Hişam, II/244-246; Ter. III/335; Bu savaşta atlıya üç piyadeye bir hisse verilir. Bu hadise ile ilgili olarak ta Ahzap Suresi 27. ayetin nazil olduğu haber verilir. Bk. Taberi, Tefsir, XXI/149-150

⁹³ Bk. Tuğ, Salih, İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 90; Fayda, Hz. Ömer Z. G.Müslimlerin Durumu, s. 21.

⁹⁴ Bk. Mahmud Esad, Tar-i Dîni İslâm, T. A.Lütlü Kazancı, s. 746-747.

⁹⁵ İbn Hişam, Sire, III/371-372; Fayda, Hz. Ö.Z.G. Durumu, s. 21.

⁹⁶ Maverdi, s.156.

Yahudilerinden alınan mallara ganimet hükmü uygulamış, topraklar işlenmek üzere Yahudilere bırakılmıştı. Mekke'nin fethinde ise, farklı bir uygulama yapmıştı. Bu durum, İslâm hukukçuları arasında farklı içtihatlarla sebep olmuştur. Ebû Hanife ve İmam-ı Malik'e göre burası savaş yoluyla alınmıştır. Fakat Halifenin elde edilen ganimetler üzerinde inisiyatifi bulunmaktadır. Savaşanlara dağıtır veya halka verebilir. İmam-ı Şafi'ye göre burası sulh yoluyla alınmış olup, ganimet alınmasına gerek bulunmamaktadır.⁹⁷ Ebû Yusuf'a göre ise, halifenin kadınları cariye yapmaması, erkekleri serbest bırakma yetkisi bulunmaktadır. Öte yandan, Hz. Peygamberin benzer bir uygulamayı Bahreyn, Yemen ve Temim kabilelerine yaptığı nakledilir.⁹⁸ Kaynaklarda farklı nakiller olmakla birlikte,⁹⁹ Enfal Suresi'nin başında yer alan, ganimetler Allah ve Resûlü'nündür ifadesi, Hz. Peygambere böyle bir uygulama imkanı verdiğini akla getirmektedir. Müfessirler, Halifenin içinde bulunduğu ihtiyaca göre, karar verme yetkisinin olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁰⁰ Hz. Peygamberin bu uygulamaları, İslâm'ın hedefinin ganimet ve feyden ziyade, insanlara tevhid'i tanıtmak olduğu anlaşılmaktadır.

2) Hz. Peygamber'den Sonra Fey Gelirleri

Kur'ân'da yer alan fey ayetinin hicri dördüncü yılda, cizye ayetinin ise dokuzuncu yılda nazil olduğu rivayet edilir.¹⁰¹ Bununla birlikte, Gayr-i Müslimlerden alınan cizyenin fey kapsamında değerlendirilmesi mümkün olmaktadır. Zira, Hz. Peygamberin sulh yoluyla alınan Hayber'in bazı kaleleri ile, Fedek ve Bahreyn topraklarında uyguladığı ziraî ortakçılık, fey'in kapsamını geniş tutmamıza vesile olmaktadır. Buna göre, Hz. Peygamber ve sahabelerin uygulamalarından savaşta elde edilen mallar ganimet, sulh yoluyla elde edilen toprak ve mallar fey kapsamına dahil edildiği sonucu çıkmaktadır. Bunlara, sulh veya savaşta kazanılan topraklarda uygulanan ziraî ortakçılıktaki gelirleri ve cizyeden alınan vergileri dahil etmemiz mümkündür.¹⁰²

Hz. Peygamber döneminin uygulamaları, Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmişti. Birinci halifenin, ganimet ve fey gelirlerinde eşit muamele ettiği rivayet edilir.¹⁰³ Çünkü O, Hz. Peygamberin gösterdiği esnekliği göstermiş, muhtaç durumda olan Gayr-i Müslimlere de İslâm'ın sıcak elini uzatmıştı. Halid b. Velid'in halife adına Hire halkıyla yaptığı anlaşmada

⁹⁷ Mâvardî, s. 156.

⁹⁸ Fayda. Hz. Ömer Z.G.D. s. 23.

⁹⁹ Bk. Belâzurî, (T) I/67; Fayda, s. 24.

¹⁰⁰ Bk. Cassas, Ahkâmü'l-Kur'ân, III/52-53; Fayda, s.25.

¹⁰¹ Bk. Taberi, Tefsir, X/68; Fayda Makale, s.192.

¹⁰² Geniş bilgi için bk Fayda, Makale, s. 197-198.

¹⁰³ Bk. Canan Hadis Külliyyatı, IV/147.

Gayr-i Müslimlere tanınan haklar çok manidardır. Adı geçen anlaşmada; kendilerine bir felaket, fakirlik, ihtiyarlık ve hasta olmaları halinde olanlardan vergi alınmayacağı ifade edilir.¹⁰⁴ Hz. Ebû Bekir'in bu uygulamalarına dikkat edilirse, Müslümanların himayesinde bulunan insanların, din farkına bakılmaksızın, muhtaç olmaları durumunda, maddi sorumlulukları kaldırılıp, fey gelirlerinden ihtiyaçlarının karşılandığı anlaşılmaktadır.

Fey ve ganimete geniş bir boyut kazandıran Hz. Ömer'dir. Hz. Ömer Sevad (Irak) bölgesinin fethinden sonra, alınan ganimetlerin ve toprağın durumunu arkadaşları arasında tartışır. Sahabe arasında elde edilen toprakların dağıtılması veya halka bırakılması arasında farklı görüşler belirir. Sonuçta, savaşta kazanılan topraklar dağıtılmayarak, geliri bütün Müslümanların yararına olacak şekilde yerli halka bırakılır. Halife, konuyla ilgili kanaatini şu cümlelerle ifade eder. "Savaşta elde edilen yerleri Müslümanlar için fey olmak üzere çalışanlara bırakmayı, araziler için haraç vergisini koymayı, sahiplerini cizye vergisi ile sorumlu tutmayı düşünmekteyim."¹⁰⁵ Halife Ömer; Sa'd b. Ebû Vakkas'a yazdığı mektupta en makul ganimetlerin Müslümanlara dağıtılmasını, arazi ve nehir gibi gayr-i menkullerin ise, işleyicilere bırakmasını ve bunlardan elde edilecek gelirlerin bütün Müslümanların gelirlerine dahil edilmesini emreder.¹⁰⁶ Hz. Ömer'in ifadelerinden taşınır malları ganimet, diğerlerini fey kabul ettiği neticesi çıkmaktadır. Zira ikinci Halifenin konuyla ilgili hassasiyetini Ebû Ubeyde'ye verdiği cevaptan öğrenmekteyiz.

"..Eğer biz o memleketleri halkıyla beraber alıp, Müslümanlara taksim edersek, geriden gelecek Müslüman ve zimmiler, konuşacak bir insan dahi bulamayacakları gibi, kendi emeği olan iş ve kazançlarından da faydalanamazlar. Arazileri taksim edilen bu insanlara gelince, Müslümanlar onları sömürmeye devam ederler. Bizler hayattan gidince evlatlarımız onları sömürür. Ben buna razı değilim."¹⁰⁷ Verilen mesajda dikkat edilirse, Hz. Ömer'in üzerinde durduğu baskın görüş, fey dağılımında inanç farkını kaldırması, insanlar arasında gelir ve giderleri dengelemesi, sosyal adaleti sağlaması, kimseye haksızlık yapmaması, gelirin belirli kişilerin elinde toplanarak tekelleşmesine izin vermemesidir. Halifeyi böyle bir uygulamaya sevk eden etken, Müslümanlar arasında maddi çıkardan dolayı ihtilafın çıkabileceği, buna karşılık toprağı yerli halkın daha iyi işleyeceği, devlet memurlarına verilecek kaynağın sağlanması, halka esir muamelesi

¹⁰⁴ Ebû Yusuf, Kitabu'l-Haraç, s.155-156; (T.232) Hamidullah, Vesâik, s.381, No, 291; İslâm, Pey. II/971-972.

¹⁰⁵ Ebû Yusuf, s.38; Fayda, T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, XII/511.

¹⁰⁶ Ebû Yusuf, 38, T. 74; Fayda, Hz. Ö. Z.Gayri Müslimler, s. 9; İslâm Ansiklopedisi, XII/511.

¹⁰⁷ Ebû Yusuf, Haraç, s. 152; Fayda, Hz. Ömer Z. G.M. s. 13.

yapılmasına razı olmayışı ve servetin bazı çevrelerde toplanabileceği endişesi gibi sebepleri sıralamamız mümkündür.

Hz. Peygamber ve Halifelerin üzerinde durduğu hassasiyet, bütün insanlığın mutluluğu, ganimet ve fey'in gerçek sahiplerine dağıtılması, halkın mağdur olmasına izin verilmemesidir. Onların bu uygulamaları mezhep imamaları arasında da farklı yorumlara sebep olur. Buna göre, barış yoluyla elde edilen mallar taşınır veya taşınmaz olsun, fey kapsamında, savaşta elde edilen taşınır mallar ise, ganimet kapsamında değerlendirilmiştir. Görüş ayrılığı savaş yoluyla ele geçen taşınmaz mallardadır. Mezhep İmamlarının görüşleri kelimenin anlamına zenginlik kazandırmaktadır. İmam-ı Şafii (ö. 204/819) fey fakirlerin hakkıdır. Savaşız anlaşıma ile alınır. Savaş ile alınmış ise ganimet kapsamında değerlendirilir. Böyle olan mallar savaşanlar arasında dağıtılması gerekir görüşündedir. İmam Malik (ö. 179/795) göre, savaş yoluyla elde edilen mallar dağıtılmaz. Bunlar bütün Müslümanların ortak malıdır. Ancak ümmetin yararı taksimi gerektiriyorsa halka dağıtılmasında sakınca yoktur. Fakat fakir olan Muhacirlere verilmesi daha uygun olur görüşündedir.¹⁰⁸ Hanefi İmamlarına göre, Hz. Ömer'in uygulamaları esas alınarak savaşta elde edilen taşınır veya taşınmaz mallar hususunda devlet başkanının takdir yetkisi bulunur. İçinde bulunduğu duruma göre, ister taksim eder, dilerse dağıtmaz. Bu yetki Devlet başkanınıdır.¹⁰⁹ Yüce Allah Kur'an'da yer alan bu ifadeleriyle gelirlerin belirli ellerde toplanmasına engel olup, onları geniş halk kitlelerine yayarak, insanlar arasında maddi refahı hedeflemektedir. Fey ayeti, Hz. Peygamber ve ondan sonra gelecek yetkililere servetin insanlar arasında adil bir şekilde yaygınlaşması, fakir insanların geçim şartlarının düzeltilmesi için meşru tedbirlerin alınmasına imkan tanımaktadır. Hz. Ömer'in " Eğer halifeliğimden geri bıraktığım yıllar önümde olsaydı zenginlerin kullanmadıkları atıl malları alır, fakirlere dağıtırdım." dediği nakledilmektedir.¹¹⁰

3. Fey Gelirlerinin Harcanacağı Yerler

İslâm, devletin gelir ve giderleri kontrol altına almıştır. Gelirler genel anlamda zekat,¹¹¹ ganimet¹¹² ve fey¹¹³ başlıkları altında toplanırken,¹¹⁴ harcanacak yerler özellikle belirtilerek,¹¹⁵ idareci konumda olanların keyfi

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bk. El-Müdevvenetü'l-Kübra,, I-VI, Beyrut Ts. II/26-27.

¹⁰⁹ Bk. İmam Serahsî, Mabsut, X/52,136; Marginânî, Hidaye, II/141.

¹¹⁰ Ateş, Süleyman, Tefsir, IX/350; Derveze, Tefsiru'l-Hadis, VIII/215.

¹¹¹ Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/103.

¹¹² Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/1,41.

¹¹³ Bk. Kur'an-ı Kerim, Haşr, 59/6-10.

¹¹⁴ Kurtubî, Tefsir, XVIII/14.

¹¹⁵ Bk. Kur'an-ı Kerim, Enfal, 8/60, 41; Haşr, 59/6.

uygulamalarına, lüks, israf ve sorumsuz harcamalarına izin vermez.¹¹⁶ Bütün insanların mutluluğunu hedefler. Bu münasebetle, manevi alanda ruhbanlığı,¹¹⁷ maddi alanda tekelleşmeyi kesin olarak reddeder. Buna göre, her insan yaratılıştan aynı temel haklara sahiptir. Temel hakların korunması esastır. İnsanlardan bazıları refah içinde yaşarken, diğerlerinin sıkıntı çekmesi uygun değildir. Onlar arasında sosyal dengenin sağlanması esas kabul edilir. Yüce Allah, farz harcamalarının dışında, zengin olanların ihsanda bulunmalarını tavsiye ederek, sosyal dengenin korunmasına özen gösterir.¹¹⁸

*“Allah’a ibadet edin, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanında bulunan arkadaşına, yolcuya, ellerinizin altında bulunanlara iyilik edin. Allah, gururlu ve böbürlenmiş insanları sevmez.”*¹¹⁹

İslâm, maddi harcamalarda ihsanı, güzel davranmayı tavsiye ederken, cimriliği, israfı ve sorumsuzluğa karşı çıkar.¹²⁰ Yüce Allah, harcamayla ilgili Müslümanlardan alınan zekatın verilecek yerlerini sekiz madde ile sıralamaktadır.¹²¹ Bu ayette, fakir ve miskin ayrı olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla, fakir ve miskin farklı kişiler olduğu anlaşılmaktadır.¹²² Öte yandan, zekatın verilmesi gereken kişiler arasında Hz. Peygamber ve akrabalarının zikredilmediği gözlenirken, devlet gelirlerinin ikinci dilimini oluşturan ganimet ve fey giderlerinde, Hz. Peygamber ve yakınlarının hisselerinin olduğu vurgulanır.

Enfal Suresi’nin birinci ayetinde savaştan elde edilen ganimetlerin Allah ve Peygamberin olduğu belirtilmiş, 41. ayette de kimlere verileceği açıklanmıştır. Ayrıca, hicri IV asırda Nadir Oğullarından alınan ganimetlere fey ismi verilmiş ve bunların kıyamete kadar nasıl harcanması gerektiği, “Allah’a, Peygambere’e, hısımlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir.”¹²³ emriyle belirtilmiştir. Aynı Surenin 6. ayetinde sulh yoluyla elde edilen gelirlerin harcama yetkisi ise, Hz. Peygambere bırakıldı vurgulanmıştır. Hz. Peygamber bunları hem kendi ailesine, hem de Müslümanların ihtiyacı için sarf etmişti. Kur’ân’da yer alan bilgilere göre, ganimet gelirleri ile fey gelirlerinin harcanacağı yerler aynıdır. Ayrıca, fakir

¹¹⁶ Bk. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/969.

¹¹⁷ Bk. Kur’ân-ı Kerim, Hadid, 57/27.

¹¹⁸ Bk. Kur’ân-ı Kerim, İnsan, 76/8.

¹¹⁹ Bk. Kur’ân-ı Kerim, Nisâ, 4/36.

¹²⁰ Bk. Kur’ân-ı Kerim, Muhammed, 47/38; Bakara, 2/195.

¹²¹ Bk. Kur’ân-ı Kerim, Enfal, 8/60.

¹²² Fakir ve Miskinle ilgili farklı anlamlar için bk. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/971; Tecrid, V/323-325.

¹²³ Bk. Kur’ân-ı Kerim, Haşr, 59/7.

ve yoksullar, zekat gelirlerinden de faydalandırılmaktadır. Cizyenin harcanacağı yerler ise, Kur’ân’da zikredilmemiş, fakat İslâm hukukçuları bunları kıyas yoluyla fey kapsamına dahil etmişlerdir.¹²⁴ Devlet gelirleri olan fey, ganimet ve zekatların müşterek harcanacağı yerleri sıralamak gerekirse bunlar şu maddeler halinde belirtilebilir.

a) Allah’a ayrılan hisse (cami, fakirler ve devlet ihtiyaç için harcanır), b) Hz. Peygamber ve akrabaları, c) Miskinler, d) Fakirler, e) Dilenciler, f) Yetimler, g) Köle azadı, h) Diyet ödemeleri, ı) İhtiyaç sahibi olan yolcular, i) Borçlular, j) Allah yolunda, k) Harp masrafları, l) Müellefe’i kulüp, m) Zekat memurları, n) Gelecek nesillerin yararı.¹²⁵

4. Fey Gelirlerinin Verilemeyeceği Yerler.

Yukarıda ifade edildiği gibi İslâm, devletin gelir ve giderleri hususunda idarecilere önemli sorumluluk yüklemektedir. Kur’an’da bu yerlerin sınırlandırılmış olması, halktan alınan vergileri değişik hizmetlerle halka döndürmeyi hedeflemektedir. Bu münasebetle, fey ayetiyle halk üzerinde etkinliği olan iki sınıf insana işaret edilmiştir. a) Hz. Peygamber gibi idareci konumda olan yetkililer b) Zengin insanların statüsü.

“...Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir meta olmasın” Bu ayeti işlev hale getirecek idarecilerdir. Zenginler de kazanç ve harcamalarını meşru yapmak durumundadırlar. Çünkü Allah’ın yarattığı nimetlerden istifade etmek her insanın hakkıdır. Bu nimetlerden faydalanmak zenginlere verilen bir hak olarak görülmez. Öte yandan, ayette yer alan “**dûleten**” kelimesinin kıraat açısından “**dal**” harfinin ötresiyle “**dûleten**” ve fethasıyla “**devleten**” şeklinde iki farklı okunuşu bulunmaktadır. Fetha okunuşuyla kelime mastar olur. Güzel, sevilen, hoş giden şeylerin peşinden koşmak, güzel şeylerin ele geçmesi gibi anlamlara gelir. Ötreli okunduğunda kelime isim olur. Elde edilen hoş şeyler demektir.¹²⁶ Ayrıca kelimenin servet, tedavüldeki mal, baht, mevki gibi insanlar arsında dolaşan değerli şeyler anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Kelimenin üstün ile okunması durumunda devlet, ötre ile okunması durumunda mal anlamına geldiği de ileri sürülmektedir.¹²⁷ Müfredat müellifi, üstün ve ötre okunmasıyla aynı anlama geldiğini belirtirken, “**devleten**”in mal, “**dûleten**” in savaşta elde edilen ganimet olduğunu, ayrıca tedavülde

¹²⁴ Bk. Merginânî, II/141-145.

¹²⁵ Bk. Hamidullah, İslâm Peygamberi, II/969-970; Celal Yeniceri, s. 41-42.

¹²⁶ Bk. Ateş, Süleyman, Tefsir, IX/349.

¹²⁷ Kelimenin okunuşuyla ilgili bk. Muhammed b. El Cezerî, II/386; Palevi, Züppedül İrfân, s.134; Muhammed Muhaysin, el-Mühezzepe Fi Kıratî'l-Aşr. II/281.

olan mala da “**dület**” isminin verildiğini ileri sürmektedir.¹²⁸ Ayette yer alan “**dületen**” kelimesini kıraat imamlarının tamamına yakını ötreli şekliyle okumuşlardır.¹²⁹ Kelime hangi şekilde okunursa okunsun, genel itibarıyla üç anlamda kullanılmaktadır. a) Tedavülde olan mallar. b) Savaşta kazanılan ganimetler. c) Halk arasında geçerli olan değerli şeyler.¹³⁰

İslâm, fey ayetleriyle ekonomik açıdan önemli bir yenilik getirerek, idareci durumda olanların sorumsuz davranmalarını önlemiş ve onlara manevi mesuliyet yüklemiştir. İslâm’dan önce ganimetlere “**mirba**” ismi verilip beşte biri idareciye, geri kalanlar yetkilinin istediği yerlere harcandığı nakledilmektedir.¹³¹ Böylelikle, halk iki sınıfa ayrılırdı. Kur’ân’ın “**dületen**” olarak isimlendirdiği devlet gelirlerini elinde bulunduran elit tabaka, gelirlerden istenilen ölçülerde istifade edemeyen halk sınıfı. İslam bu uygulamayı kaldırarak üstünlüğü kulluğa bağlamıştır.¹³² Yüce Allah, cehalet kalıntısı olarak insanlar arasında oluşan ve zayıf insanların mağdur edildiği yanlışları düzeltmiş, bunun yerine adalete ve takvaya dayalı, servetin Allah’ın olduğunu belirten yeni bir uygulama getirmiş oldu. Böylelikle, insanları maddi ve manevi yollarla bir birlerine bağlamış, gelir ve giderler dengeli hale gelmiş, birinin diğerini hakir görmesi ve servetin baskı aracı olarak kullanılması önlenerek, “**...Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın**” prensibi konmuştur. Buna göre tedavülde olan mal belirli kişilerin elinde toplanması yasaklanmış, gelir ve giderlerin dengelenmesi sağlanmıştı.

Konuyla ilgili Hz. Ömer’in bize kadar gelen hutbesi giderlerin dengelenmesinde önemli mesajlar vermektedir. Gelirleri üç haslet meşru kılar: a) Hak ile alınması, b) Hak olana verilmesi ve c) Toplanış ve dağıtımında haksızlık yapılmamasıdır.¹³³ Hz. Ömer kendi görevini şu cümlelerle belirtir. “Bana düşen vazife, sizden alacağım vergileri hak ve adalete göre almam, hak sahiplerine vererek elimden çıkmasını sağlamam, sizlerin maaş ve rızkınızı çoğaltmam, sizleri tehlikelerden korumamdır.”¹³⁴ Hz. Peygamber ve halifelerin uygulamaları, insanlar arasında maddi ve manevi dengenin sürekliliğini devam ettirecek güzel örneklerdir. Zira onlar, Araplar arasında yaygın, servete dayalı sınıf farkını kaldırarak, insanları

¹²⁸ Râgıp, Müfredat, s. 252; Kelimenin dolaşmak anlamı için bk. Al-i İmran, 3/140; Farklı görüşler için bk Elmalılı, VII/496.

¹²⁹ Bk. Muhammed b. El Cezerî, ...I/386; Palevi, Züppedül İrfân, s.134; Muhammed Muhaysin, el-Mühezzep Fî Kıratî'l-Aşr. II/281.

¹³⁰ Bk. Kurtubî, tefsir, XVIII/16-17; Zemahşeri, Tefsir, IV/81.

¹³¹ Kurtubî, XVIII/16-17; Bk Zemahşeri, Tefsir, IV/81

¹³² Bk. Kur’ân-ı Kerim, Hucurat, 49/13.

¹³³ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, 127.(T. 193)

¹³⁴ Ebû Yusuf, Kitâbu'l-Harac, 127.(T. 193)

maddi ve manevi açıdan güçlendirmişler, ilahi dinlerin esasını teşkil eden temel hakları korumayı hedeflemişlerdir.

C. DEĞERLENDİRME

Kur'an'da fey gelirleri ve dağıldığı yerlerle ilgili vardığımız sonuçları şu şekilde özetlememiz mümkündür:

Ganimetlerin beşte biri Hz. Peygamber'in emrine verilirken, fey konusunda esneklik sağlanmıştır. Fey gelirlerinin zenginlere verilmesi yasaklanmış, buna karşı din farkı gözetilmeksizin, ihtiyaç içinde olanlara öncelik verilmiştir. Kur'an'da yer alan ganimet, zekat ve fey gelirlerinin harcandığı yerler konusunda farklı ve benzer yönleri bulunmaktadır. Bunlardan fey gelirleri örtülü ödenek niteliğini taşıdığı anlaşılır. Devletin geleceği ve halkın bir sigortası niteliğindedir. İslâm fey ayetiyle servete dayalı "mirba" denilen tekellülüğü kaldırmış, bunun yerine sosyal dengeyi gözetilen adil bir dağılım önermiş, insanlığın refahını gözetecek şekilde servetin bütün insanlığa yayılmasını istemiştir.

Gelir ve giderlerle ilgili Hz. Ömer'in uyguladığı üç temel nokta Fey ve ganimet (gelir ve gider) konusunu en güzel bir şekilde açıklamaktadır. **"Hak ile alınması, hak olana verilmesi, alınıp ve verilişinde İslâm'ın yasakladığı hallerden kaçınılması."** Fey gelirleri, İslâm alimlerine göre Müslümanların ortak malıdır. Harcanmasında özellikle ihtiyaç sahipleri ve bütün insanların refahı gözetilmesi gerekir. Yüce Allah, insanlar arasında maddi dengenin bu şekilde sağlanacağını son nebisi Hz. Muhammed'e; **"...Mallar içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir şey olmasın..."** ayetleriyle haber vermektedir.¹³⁵ Hz. Peygamber de, dört şeyin tasarruf yetkisinde olan kişiye ait olduğunu ifade ederken, bunlar arasında fey ve sadakaların harcanacağı yerleri zikrederek, insanların dikkatini, gelir ve giderleri dengelemeye ve halkın mutlu kılınmasına çekmektedir.¹³⁶ Bunun çaresi olarak ta, üretimin artırılması, zekat (vergi) verecek insanların çoğaltılması, tekellülüğün önlenmesi ve sermayenin geniş kitlelere yayılması önerilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜLBAKİ, Muhammed Fu'ad; el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim, Beyrut ts.

¹³⁵ Konuyla ilgil bk. Taberi, Tefsir, XXVIII/36-40; Kurtubî, Tefsir, XVIII/16-17; Zemahşeri, Tefsir, IV/80-81; İbn Kesir, Tefsir, VIII/62; Alusi, tefsir, XXVIII/46-49; Elmalılı, tefsir, VII/484-500; Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamber., II/969-970; Mustafa, Fayda, Hz. Ömer ve Fey, İslâm İlimleri Enst. Der. 1982, V Ankara, 193-202, T. D. Vakfı, İslâm, A. XII/511-512.

¹³⁶ Ahmed b. Hacer el-Askalâni, el-Kâfiş-Şâfi fi Tahrirci Ahâdisi'l-Keşşaf, IV/171.

- ABDÜLFETTAH, el-Kadı; Esbâbu'n-Nüzül, (Sahabe ve Muhaddislere Göre) Ter. Salih Akdemir, Ankara 1995.
- ÂLUSÎ, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Mahmud (ö.1270/1854); Ruhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm Ve's-Seb'il-Mesânî, (I-XXX) Beyrut ts.
- BİLMEN, Ömen Nasuhi, (ö. 1391/1971); Hukûkî İslâmiyye ve İstilâhâtı Fıkhıyye Kâmusu, (I-VIII), İst. 1968.
- BRİLL, E.J.; The Encyclopaeda Of İslâm, Leiden 1960-1978.
- el-BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö.256/870); el-Câmiu's-Sahîh, (IVIII), İst., 1979.
- CASSAS, Eli er-Râzî (ö.370/980); Ahkâmu'l-Kur'ân, (I-V), Thk. Muhammed es-Sâdik, Mısır ts.
- CÜRCANÎ, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (ö.816/1413); et-Ta'rîfât, İstanbul 1909.
- DERVEZE, İzzet; et-Tefsîru'l-Hadîs, (I-XI) el-Halebî 1964.
- EBU'L-BAKA; el-Kulliyât, Bulak 1253.
- EBU YUSUF, Yahya b. İbrahim, (ö.182/798); Kitâbu'l-Haraç, Bulak 1302, Çev. AliÖzek İst. 1986.
- FAYDA, Mustafa; Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İst.1989.
- HAMİDULLAH, Muhammed; Introduction To İslâm, Paris 1963.
- İslam'da Devletler Hukuku, Çev. A. Şener, Ankara 1977.
- HUSAIN, S. Muhammed (S.A.V.); Ahl al-Zimme In The Sultanname Of Delhi. New Delhi 1967.
- İBN HİŞAM, Abdülmelik (ö. 213/828); es-Sîretü'n-Nebeviyye, (I-IV), Beyrut 1971
- İBNU'L-ESİR, Abdülvâhid eş-Şeybânî (ö. 630/1232); el-Kâmil fi't-Târih, ((I-XIII), Beyrut 1965.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmail (ö. 774/1372); Tefsîru'l-Kur'an'l-azîm, thk. Muhammed İbrahim, ve Muhammed Ahmed, (I-VII), İstanbul 1984.
- es-Sîrtü'n-Nebeviyye, thk. Mustafa Abdülvâhid, (I-IV), Beyrut 1971.
- İBN MANZUR, Cemaluddin Muhammed (ö.711/1311); Lisânü'l-Arab, (I-XV), Beyrut 1955.
- İSFEHANÎ, Rağıp b. Muhammed (ö. 502/1108); el-Müfredat fî Ğarîbi'l-Kur'an, Lübnan ts.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ; İslâm Alemi Tarih Coğrafya Etnografya ve Bibliyografya Lügatı, MEB. İst. 1966.
- J.D. PEARSON. M.A.; İndex İslâmicus, Mansell 1973.

- KÖKSAL, M. Asım; İslâm Tarihi Hz. Muhammed ve İslâmiyet, (I-X), İstanbul 1981.
- KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, (ö. 671/1273); el-Câmî li Ahkâmî'l-Kur'an, (I-XX), Mısır 1967.
- MALIK b. Enes, (ö. 179/795); el-Muvatta, (I-II), İhyâü't-Türâsü'l-Arabî ts.
- MUKATİL..b. SÜLEYMAN, (ö.150/762); Tefsîru'l-Kur'an, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Çelebi b. No. 27.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc (ö.261/878); Sahîhu Müslim, (I-VIII), Beyrut ts.
- en-NEBHAN, Muhammed Fâruk; Nizâmü'l-Hükm fi'l-İslâm, Beyrut 1988.
- NUMANÎ, Şiblî; Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Çev. Talip, Y. Alp. (I-II) İstanbul 1965.
- ÖZEL , Ahmet; İslâm Hukukunda Milletler Arası Münasebetler ve Ülke Kavramı, İstanbul 1982.
- RAZÎ, Fahrüddîn Ebû Abdillâh (ö. 606/1206); Mefâtihu'l-Gayb., (I-XXXII) Mısır ts.
- RIDA, Reşid Muhammed; Tefsîru'l-Menâr, (I-XII) Mısır 1935.
- TABARÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir (ö. 310/922); Câmiu'l-Beyan an-Te'vîli Ayi'l-Kur'ân, (I-XXX) Mısır 1903.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ (ö. 279/ 892); el-Câmiu's-Sahih, (Sünen) (I-V), thk. A.M. Şakir, Kahire 1962.
- VAHİDÎ, Abû Hasan Ali b.Ahmed (ö. 468/1075); Esbâbü'n-Nüzül, Mısır 1968.
- YAVUZ, Yunus Vehbi, İslam'da Zekat Müessesesi, İst. 1975.
- YAZIR, M. Hamdi.; Hak Dini Kur'an Dili, (I-IX), İstanbul 1960 ve Zehraveyn Yayınları (I-X) İst. ts.
- YURDAYDIN, H.Gazi; İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu, A.Ü.İ.Fak. Der. (XXVII) 1982.
- ez-ZEMAŞERÎ, Carullah Muhammed b. Ömer (ö. 538/1143); -Keşşaf an-Hakâiki't-Tenzil, (I-IV), Beyrut ts. -Esâsu'l-Belâğa, (I-II), Matbaatü Darü'l-Kütüb 1972.
- ZEYDAN, Abdülkerim; Ahkâmu'z-Zimmiyyin ve'l-Müste'minin Fî'd-Dîni'l-İslâm, Bağdat 1988.
- ez-ZÜHEYLÎ, Vehbe; Asâru'l-Harb fi-Fıkhî'l-İslâmî, Şam 1981